

Prof. dr KOSTA MIHAILOVIĆ

PRIVREDNA KRIZA JUGOSLAVIJE — UZROCI I MOGUĆI IZLAZ

Analitička ocena savremene ekonomske krize u Jugoslaviji iziskuje da se razjasni šta se dogodilo sa privredom, zatim da se istraže uzroci sadašnjih teškoća i, najzad, da se ukaže šta bi u datim uslovima valjalo činiti.

ŠTA SE DOGODILO U PRIVREDI

Sadašnje nedaće jugoslovenske privrede široko su poznate. Proizvodnja je u zastoju, produktivnost rada opada, a isto se događa i sa realnim ličnim dohocima. Nezaposlenost se povećava, zaduženost u inostranstvu je velika, privreda je nelikvidna, vrši se socijalizacija gubitaka, vladaju nestašice nekih predmeta lične potrošnje i reprodukcioni materijala, a prisutna je višegodišnja inflacija, taj barometar opšte privredne nestabilnosti. Na površinu su izbile i druge privredne nevolje. Dezintegracioni procesi predstavljaju dominantnu tendenciju. Privreda je atomizirana »ourizacijom« i stvaranjem osam privrednih područja. Autarkijske tendencije su vidljive u narušavanju jedinstvenog tržišta, zatvaranju privrede u republičke i pokrajinske, a često i opštinske okvire. Dinar je potkopan kao jedino sredstvo plaćanja u unutrašnjem prometu, kidaju se reprodukcione veze i stvaraju uslovi za ucene u privredi.

Strukturne neusklađenosti su vrlo velike, dok uslovi privređivanja ostaju neujednačeni. Princip nagrađivanja prema radu nije ostvaren. Postalo je važno, ne koliko i kako ko radi, već gde radi. Dogovaranje i sporazumevanje, kao temelji privrednog sistema, teško se ostvaruju. Radna i privredna disciplina su na niskom nivou, dok je odgovornost za privredne promašaje prava retkost. Rasipništvo je prisutno u upravljanju društvenom imovinom a vidljivo je i među bolje stojećim stanovništvom. Grupno svojinski odnosi jačaju, bogaćenje na račun društvene imovine uzelo je široke razmere (gradnja

kuća i vikendica na kredit), rentijerstvo u društvenom i privatnom sektoru se širi. Privredni kriminal u svojim mnogim oblicima postao je stalno obeležje društvene stvarnosti. Zbog nepoverenja u dinar menjaju se modaliteti štednje. Trgovina devizama je masovna i faktički je legalizovana. Tome valja dodati i velike socijalne razlike, kao i očigledno jačanje sklonosti karakterističnih za potrošačko društvo.

Sve navedene projave nisu, niti mogu biti čisto ekonomske. No ekonomske teškoće postale su izvor političkih, socijalnih i moralnih problema, kao što su nerešena pitanja političkog sistema jedan od bitnih uzroka ekonomskih teškoća. Nadređenost politike nad privredom i sporost u dogovaranju i sporazumevanju dolaze u prvi red tih uzroka. Zbog toga je ekonomska kriza, kao zajednički izraz za mnogobrojne i velike privredne nedaće sastavni deo šire društvene i moralne krize. No odgovor na pitaje kako je došlo do ekonomske krize predstavlja ključ za razumevanje zbivanja u privredi.

Jugoslavija je tokom posleratnog perioda ostvarila izuzetno brz ekonomski razvoj. Sve do 1979. godine visoka stopa rasta društvenog proizvoda, jedna od najvećih u svetu, ekonomski i društveno je preobrazila zemlju, koja ne liči više na onu između dva svetska rata. Prema S. Stajiću, u periodu 1923—1938., prosečna godišnja stopa rasta narodnog dohotka iznosila je 1,90%, a po stanovniku 0,15%.¹ Stagnaciji privrede između dva rata, suprodstavlja se dinamičan razvoj posle drugog svetskog rata, sa prosečnom godišnjom stopom rasta društvenog proizvoda od 5,9%, a po stanovniku 4,9% (u razdoblju 1948—1981.). Promene su naročito značajne u strukturi privrede i stanovništva. Dok je 1948. godine udeo industrije u formiranju društvenog proizvoda iznosio 18,8%, u 1981. g. taj udeo dostiže 40,0%. Porast zaposlenosti od 1 na 6 miliona u istom razdoblju prouzrokovao je promenu demografske strukture. Poljoprivredno stanovništvo opalo je od 67% u 1948. g. na 20% u 1981. g. odnosno od 10,6 na 4,3 miliona.² Činjenica da je Jugoslavija za tri i po decenije od agrarne i nerazvijene zemlje postala industrijsko-agrarna i srednje razvijena zemlja sa oko 2.500 dolara³ društvenog proizvoda po stanovniku predstavlja trajno dostignuće, i, moglo bi se reći, najznačajnija strana ekonomske stvarnosti. To, međutim, ne znači da sadašnje teškoće proizlaze iz ubrzanog razvoja jugoslovenske privrede, kao što to sugerišu neki ekonomisti i sociolozi.

Za razumevanje tih teškoća valja imati u vidu da prikazani razvoj privrede nije bio podjednako uspešan u svim posleratnim periodima. Zanimajući neizbežne kratkoročne oscilacije, postoje dva velika perioda, koji se međusobno razlikuju, kako po rezulta-

¹ S. Stajić: „Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923—1939. u stalnim i tekućim cenama“, Ekonomski institut NR Srbije, Beograd, 1959. g., str. 6 i 22.

² Saopštenje SZSS, br. 264 od 26. 8. 1982. g.

³ Poslednja procena Svetske banke sa kojom se raspolaže odnosi se na 1979. g. Prema toj proceni Jugoslavija je u ovoj godini imala 2.370 američkih dolara po glavi stanovnika. Vidi: „1981. World Bank Atlas“, International Bank for Reconstruction and Development The World Bank, Washington D. C. 1982, str. 6.

tima, tako i po filozofiji razvoja i privrednom sistemu. Prve dve kolone Tab. 1 ne ostavljaju sumnju da su rezultati, sa izuzetkom

Tabela br. 1.

Rast privrede Jugoslavije 1954—1980.⁴

	Stope rasta				
	1954— 1965.	1966— 1980.	1966— 1970.	1971— 1975.	1976— 1980.
Društveni proizvod	7,5	5,8	5,3	5,9	5,6
Društveni proizvod društvenog sektora	9,6	6,2	6,0	6,5	6,2
Društveni proizvod industrije	12,2	6,7	5,4	7,9	6,8
Društveni proizvod poljoprivrede	2,4	2,9	3,1	3,2	2,4
Zaposlenost (ukupna)	5,9	3,1	1,0	4,3	4,0
Zaposlenost društvenog sektora	6,0	3,1	1,0	4,4	4,1
Zaposlenost u industriji	7,7	3,1	0,9	4,8	3,5
Produktivnost rada u društvenom sektoru	3,6	3,1	5,0	2,1	2,1
Realni lični dohoci u društvenom sektoru	5,9	3,1	7,2	1,5	0,7
Rast cena na malo	6,3	15,9	10,1	20,1	17,7
Osnovna sredstva privrede	8,5	7,9*	7,8	8,0	7,8**
Robni izvoz	12,6	5,2	5,9	4,9	4,7
Robni uvoz	8,7	7,3	14,3	5,8	2,2

* Period 1966—1979   ** Period 1976—1979.

Izvor: SGJ-79, str. 262, SGJ-81, str. 85; SGJ-1981, str. 81, 84, 85, 86, 87, 93, 96, 97 i 264. Obračunato u Ekonomskom institutu Beograd.

poljoprivredne proizvodnje, bili znatno bolji pre, nego posle privredne reforme iz 1965. godine. Stopa rasta društvenog proizvoda u razdoblju 1954.—1965. g. od 7,5⁰/₀ pala je na 5,8⁰/₀ u razdoblju 1966—1980. g. Valja reći da je i ova snižena stopa bila relativno visoka i da je, istina na nižem nivou nego pre 1965. g., vukla porast zaposlenosti, produktivnosti rada, realnog ličnog dohotka. Glavna nevolja je, međutim, u tome što je stopa rasta društvenog proizvoda postignuta sa visokim troškovima, velikim udelom sve manje efikasnih investicija, a uz ekcesan porast svih vidova potrošnje i zaduženja u inostranstvu. Opasnost koju kriju takve tendencije možda najbolje pokazuje smanjenje pokrivenosti robnog uvoza robnim izvozom, koja je u 1965. g. iznosila 84⁰/₀ (najviša u posleratnom periodu) da bi u 1979. g. pala na najniži nivo u posleratnom periodu od 48⁰/₀. Veliki uvoz reprodukcioni materijala u ovoj godini omogućio je visok rast proizvodnje i zaposlenosti, uz umeren porast produktivnosti rada, ali je rekordan deficit platnog bilansa u uslo-

⁴ U Tabeli br. 1. poslednja godina svakog perioda služi kao baza narednog perioda (ali se u ovom ne iskazuje) što dopušta da se bez dupliranja sve godine uključe u izračunavanje stope rasta. Za period 1954—1965. g. kao baza poslužila je 1953. god. kako je već napomenuto.

vima već akumulirane zaduženosti postavio kao imperativ povećanje izvoza i smanjenje uvoza.

To se dogodilo u 1980. godini, koja, kao vidljiv početak kriznog perioda, ostvaruje potpuno drugačije odnose između spoljno ekonomske razmene i privrednih agregata, nego 1979. g. kao završna i reprezentativna godina prethodnog perioda. Dok su pokazatelji razvoja do 1979. g. beležili relativno zadovoljavajuće rezultate zahvaljujući osloncu na strana sredstva, što se materijalizovalo u velikoj zaduženosti, odnosno ogromnom deficitu platnog bilansa, težnja da se brzo i drastično smanji ovaj deficit u 1980. i narednim godinama, u čemu se u velikoj meri uspelo, imala je za posledicu naglo pogoršanje u ostalim pokazateljima razvoja. U momentu kada je do kritičnog stepena zadužena, i na inostrana sredstva naviknuta, privreda pokušala da poveća izvoz i smanji uvoz, iskrsla je nestašica reprodukcijonih materijala, što se lančanom reakcijom prenelo na proizvodnju, produktivnost rada, smanjenje realnih ličnih dohodaka i drugih vidova potrošnje. Iz Tab. 2 jasno se vidi šok koji je privreda doživela u 1980. godini, dok se u 1981. i 1982. godini nepovoljni rezultati još jasnije prikazuju.

Tabela br. 2.

Rast privrede Jugoslavije 1978—1982. god.

Rast prema prethodnoj godini u % — cene 1972.

	Stope rasta			
	1979.	1980.	1981.	1982.
Društveni proizvod	7,0	2,3	1,5	0,3
Društveni proizvod društvenog sektora	7,2	2,5	1,5	...
Društveni proizvod per capita	6,1	1,7	0,8	-0,5
Društveni proizvod industrije	7,9	4,2	4,2	-0,3
Društveni proizvod poljoprivrede	5,7	0,0	1,4	6,9
Zaposlenost (ukupna)	4,3	3,3	2,9	2,2
Zaposlenost (društveni sektor)	4,3	3,2	2,9	2,2
Zaposlenost u industriji	4,0	2,8	3,4	3,3
Produktivnost rada u društvenom sektoru	2,6	-0,7	-1,4	...
Realni lični dohoci u društvenom sektoru	0,1	-7,5	-5,0	-2,4
Rast cena na malo	22,0	30,0	46,0	30,0
Robni izvoz	-0,4	10,7	12,2	-6,7
Robni uvoz	8,0	-10,1	-5,3	-13,7
Pokrivenost robnog uvoza robnim izvozom u %	48,5	59,6	69,4	76,8
Deficit platnog bilansa u milionima dolara	-3661	-2291	-750	-464*

Izvor: SZSS »Saopštenje« br. 400, od 28. 12. 1982. g. »Indeks«, br. 3/1983. god. i SGJ, 1982. godine; SGJ 1982. g. str. 82 i SZSS »Saopštenje« br. 82 od 30. 3. 1983. godine; Bilten Narodne banke Jugoslavije XI godina, br. 12, decembar 1982. str. 67;

* Podatak (privremen) Narodne banke Jugoslavije.

Stope rasta proizvodnje jako su se smanjile posle 1980. godine. U 1980. g. stopa rasta društvenog proizvoda pala je na 2,5%, a u 1982. nastavlja se dalji pad i zadržava se na nivou od svega 0,3%. Takav rezultat je prouzrokovao smanjenje društvenog proizvoda po stanovniku za 0,5%, što se prvi put dogodilo u posleratnom razvoju. Proizvodni rezultati u 1982. g. bili bi nepovoljniji da poljoprivreda nije zabeležila neuobičajeno visoku stopu rasta proizvodnje od 6,9%. Opadanje stope rasta proizvodnje prenelo se na sve ključne agregate.

Stagnacija proizvodnje radi saniranja platnog bilansa događala se i drugim zemljama. Kao privremeno stanje, stagnacija, a možda i opadanje proizvodnje, naročito lične potrošnje, ne da se izbeći. Međutim, u jugoslovenskom slučaju brigu ne zadaje samo uravnoteženje platnog bilansa. Dugovi u inostranstvu počeli su od 1974. g. brzo da rastu da bi u 1982. g. dostigli 20. milijardi dolara. Pođe li se od toga da 25% deviznih prihoda za otplatu anuiteta čini kritičnu granicu preko koje se, po pravilu, zapada u nelikvidnost, valja reći da je Jugoslavija premašila ovu granicu. Otuda teškoće da se stvore devize za otplatu anuiteta u godišnjem iznosu od preko četiri milijarde dolara, nabavku reprodukcionijskih materijala i uvoz tehnologije.

Deficit platnog bilansa i zaduženost u inostranstvu u ovom trenutku čine najveću smetnju razvoju jugoslovenske privrede. No, makoliko bile važne i aktuelne, teškoće spoljne likvidnosti samo su jedan vid postojeće krize. Glavne korene te teškoće vuku iz unutrašnjih ekonomskih odnosa, strukturnih neusklađenosti, nedovoljne proizvodnje sirovina i energije, relativno niske akumulacije, ekspanzije svih vrsta potrošnje, velike efektivne tražnje na domaćem tržištu i, naravno, nerealnog kursa dinara. Zbog toga se te teškoće ne mogu tretirati kao da su autonomne. Realna je opasnost da se opis uzročno-posledičnih veza u jugoslovenskoj privredi zadrži na površini naznačujući spoljno-ekonomske odnose kao glavne uzročnike krize. Saglasno tome i promene u privrednom sistemu i ekonomskoj politici bile bi relativno male i svakako nedovoljne za izlaz iz krize. Takav pristup bi značio skretanje pažnje sa suštinskih i zajedničkih uzročnika unutrašnje i spoljne nestabilnosti, koji se kriju u strategiji razvoja i privrednom sistemu.

UZROCI KRIZE U PRIVREDI

Činjenica da su se upravo sredinom 60-tih godina izmenile razvojne tendencije mora privući pažnju svakog analitičara. Ta promena upućuje na pretpostavku da korene sadašnjih ekonomskih nećada valja tražiti u uticaju koji je privredna reforma iz 1965. godine izvršila na strategiju razvoja i privredni sistem. Ova pretpostavka izgleda utoliko prihvatljivija što je privredna reforma doneta u najboljim mogućim ekonomskim uslovima. Prethodni period je zabeležio visoke stope rasta. U relativno i apsolutno velikim investicijama sirovine i energija su učestvovali sa značajnim udelom. Robni izvoz je visoko pokrivaio robni uvoz. Na svetskom tržištu vladala je ko-

njunktura, a počele su da pristižu i doznake radnika na radu u inostranstvu. Sve to govori da se pad stope rasta u drugoj polovini 60-tih godina ne može pripisati objektivnim okolnostima i spoljnim uticajima, iz čega dalje proizlazi da razloge pogoršanja valja prvenstveno tražiti u promenama koje je privredna reforma iz 1965. godine donela sa sobom.

Ova reforma je imala i dobrih zamisli, kao što su: insistiranje na inicijativi privrednih subjekata, na tome da privreda posluje na osnovi rentabiliteta, da samostalno odlučuje i snosi rizik, odnosno odgovornost za svoje poslovanje. Nisu manje značajni ni težnja da se jugoslovenska privreda integriše u svetsku, orijentacija na realan kurs i konvertibilnost dinara, kao i delimično uklanjanje dispariteta cena. Međutim, ove zamisli su brzo napuštene u praksi, dok su neuspele ostale na snazi, pa su čak i razrađivane tokom 70-tih godina.

Pokušaj da se u drugim istorijskim i međunarodnim uslovima oponaša raniji razvoj razvijenih zapadnih zemalja, svakako je jedna od neuspelih zamisli strategije razvoja. Šira međunarodna integracija iziskivala je izoštren sluh za promene u svetskoj privredi, realnu procenu izvoznih mogućnosti zemlje, a naročito opreznost u eventualnom zanemarivanju razvoja sopstvene energetske i sirovinске baze, zbog čega se privreda suviše izlaže uticajima svetskog tržišta. Svima je poznato koliko su ti uticaji bili potresni za proizvodnju i platni bilans kada je izbila energetska kriza i koliko dugo traje preorijentacija na sopstvene energetske izvore. Prema tome, strukturne neusklađenosti u jugoslovenskoj privredi, koje su osnovni izvor postojećih nedaća, dobrim delom duguju i neopreznosti sa kojom se Jugoslavija uključivala u međunarodnu razmenu, ne ostavljajući dovoljno manevarskog prostora za brže reagovanje na iskrsele teškoće.

Dobar deo ekonomista se sa krajnjom skepsom odnosio prema strateškom opredelenju da porast lične potrošnje bude pokretač čitavog razvoja. U jednoj nedovoljno razvijenoj zemlji glavni problemi su, po pravilu, na strani proizvodnje. Dok ove zemlje nastoje da zauzdaju jake sklonosti stanovništva ka potrošnji, ne bi li povećale toliko neophodnu akumulaciju za otvaranje novih radnih mesta, u Jugoslaviji su te sklonosti oficijelno pothranjivane, a povećanjem udela lične potrošnje u raspodeli dohotka i realno materijalizovane. Posledice su se ubrzo pokazale u opadanju stope akumulacije i ekscenornom porastu ne samo lične, već i svih ostalih vidova potrošnje. Zbog toga je ukupna potrošnja krajem sedamdesetih godina premašila vrednost društvenog proizvoda. Veoma niska stopa akumulacije u radnim organizacijama ako je u nekim godinama uopšte postojala, pokazuje da je u internoj raspodeli prednost data ličnoj potrošnji. To, međutim, ne znači da su se ove organizacije odrekle pretenzije za velikim investicijama. Naprotiv, zahvaljujući inflaciji i niskim kamatnim stopama na kredite, investicije su se održavale na visokom nivou.

Potrošačka euforija i insistiranje na društvenim odnosima jedno vreme su potisnuli u pozadinu privredni razvoj, odnosno rast pro-

izvodnje. Zapostavljanje proizvodnje moralo je imati nepovoljne posledice na sve agregate u privredi.

Sa potrošnjom je bila još jedna i to velika nevolja. Diskusije o potrošačkim tendencijama u jugoslovenskom društvu, koje traju od početka šezdesetih godina, pretežno se bave pitanjem da li su i koliko te tendencije u skladu sa vrednostima socijalističkog društva, dok je mala ili nikakva pažnja posvećena ekonomskim posledicama potrošačkih sklonosti. Kao da se zaboravilo iskustvo iz perioda neposredno posle drugog svetskog rata kada su zapadno-evropske zemlje imale veliki platni deficit zato što je njihovo stanovništvo htelo da dostigne nivo lične potrošnje SAD. Ako se oslobodimo iluzije o potrošaču kao suverenu, preostaje da potrošnju nameće ili država, kao što je to bilo putem distribucije u administrativnom periodu ili pak oponašanje proizvodnje i potrošnje razvijenih kapitalističkih zemalja. Treća mogućnost, da se prioriteti potreba utvrde u demokratskoj raspravi nije uzeta u razmatranje iz razloga što pitanje kako živeti u socijalizmu nikada nije bilo postavljeno, pa stoga nije ni moglo biti predmet ispitivanja. Iz tog ugla posmatrano, postaje razumljivo što je narušen redosled u zadovoljavanju potreba. Dok prave potrebe, kao što je, po pravilu, stan, nisu bile zadovoljene, izvršena je ekspanzija nametnutih, prestižnih potreba, odnosno odgovarajućih dobara kao simbola društvenog statusa. A upravo prestižne potrebe su ekonomski opasne zato što su neograničene, za razliku od pravih, egzistencijalnih potreba (stan, ishrana, odeće) koje, istina, nije jednostavno zadovoljiti, ali čije se zadovoljenje može vremenski sagledati. Ovom valja dodati da je porast životnog standarda posle privredne reforme bio praćen i pojačanom diferencijacijom ličnih dohodaka. Platežno sposobna tražnja širokog kruga ljudi sa visokim dohocima imala je neposredan uticaj na povećan uvoz luksuznih dobara, a dugo je prisutna kao važan činilac privredne nestabilnosti.

Privredna reforma iz 1965. godine opredelila se za tzv. »intenzivan« razvoj, napuštajući raniju orijentaciju na tzv. »ekstenzivan razvoj«. Naglom promenom zanemaren je elementarni zahtev svake optimalne strategije razvoja da se štede oskudni, a više troše obilni činioći. Konceptija intenzivnog razvoja jednostrano se oslanjala na povećanje individualne produktivnosti rada, što je iziskivalo i veću tehničku opremljenost rada, a time i odgovarajući utrošak društvenog kapitala, koji je u jugoslovenskim uslovima najoskudniji činilac proizvodnje. Saglasno tome zapostavljen je porast društvene produktivnosti rada, zapošljavanjem nezaposlene i nedovoljno zaposlene radne snage. Na taj način štedio se najobilniji činilac razvoja.

Analiza ne mora biti duboka da bi se dokazalo kako je strategija razvoja bila zasnovana na korišćenju takvog sastava činilaca koji se mora odbaciti kao neadekvatan za date uslove. Stagnacija, pa čak i opadanje zaposlenosti između 1965. i 1970. g. i veliki uvoz opreme koja je dobrim delom bila korišćena za zamenu živog rada, brzo su se izrazili u opadanju stope rasta proizvodnje, velikom uvo-

zu opreme i snižavanju efikasnosti investicija. Istina, u periodu 1965. do 1970. godine, produktivnost rada društvenog sektora povećala se, što na prvi pogled izgleda da se ostvario bar jedan od očekivanih rezultata. Međutim, tokom sedamdesetih godina stope ove vrste produktivnosti rada su pale ispod stopa u periodu 1954—1965. koji pripada tzv. ekstenzivnom razvoju. Razloge ovog pada, pored ostalog, valja tražiti u tome što se zapošljavanje nije moglo zanemariti. Drugačije rečeno, u sedamdesetim godinama nastavljeno je podizanje tehničke opremljenosti rada na radnom mestu, ali je istovremeno rasla i zaposlenost po relativno visokoj stopi. Nedovoljno među-zavisna, ova dva rasta morala su se izraziti u niskoj stopi rasta produktivnosti rada.

Slabe strane strategije razvoja nisu jedini, pa ni pretežni uzročnici sadašnjih teškoća. Tokom sedamdesetih godina strategija razvoja čak se unekoliko korigovala. Zaposlenost je doživela delimičnu rehabilitaciju kao činilac koji doprinosi rastu proizvodnje, ali se pri tome i dalje insistiralo na velikim investicijama u opremu, radi porasta individualne produktivnosti rada. Petogodišnji planovi u sedamdesetim godinama stavljali su snažan naglasak na uklanjanju strukturnih neusklađenosti u proizvodnji. Međutim, ove korekcije su bile delimične i, što je naročito važno, nisu podržane od privrednog sistema. Drugačije rečeno, privredni sistem, shvaćen kao skup mera i instrumenata, bio je autonoman, a ne u službi izvršenja plana. Budući da se privredni subjekti ponašaju prema uslovima koje stvara sistem, društveni planovi su postali deklaracije i onda kada to po sadržaju nisu bili.

Deo odgovora na pitanje zašto su društveni plan i privredni sistem bili u raskoraku, krije se u procesu granske i teritorijalne dezintegracije privrede. Naime, ništa nije izgledalo normalnije nego da se sa napuštanjem administrativnog i centralističkog planiranja privreda integriše na ekonomskoj osnovi, ostvarujući tako, ne samo inicijativu, već i koordinaciju. Međutim, proces je krenuo u suprotnom pravcu. Umesto očekivanih horizontalnih i vertikalnih integracija, dogodila se dezintegracija već suviše atomizirane privrede. Umesto da se u proseku relativno male radne organizacije međusobno integrišu, one su se razbijanjem na OOUR-e, koji su se mimo očekivanja potpuno osamostalili, dezintegrisala tako da je čitava privreda usitnjena do neslućenih razmera.

Atomizacija je dopuštala punu inicijativu OOUR-ima, afirmišući mikro kriterije i kratkoročne efekte. Afirmaciji inicijative ne bi se imalo šta prigovoriti da se istovremeno nisu ugasile koordinirajuće funkcije, zanemarili makro kriteriji i dugoročniji vidovi razvoja. Privreda se tretirala kao prost zbir radnih organizacija, a ne kao celina sa određenom strukturom i posebnim osobinama. Oslanjajući se na inicijativu, mikro kriterije i kratkoročne efekte, privredni sistem je dobio obeležja jednostranosti. Zbog toga je sistem izgubio ravnotežu između koordinacije i inicijative, plana i tržišta, makro i mikro kriterija, dugoročnih i kratkoročnih efekata. O toj jednostra-

nosti najbolje svedoči to što najveću brigu zadaju privredni agregati kao što su: ukupna proizvodnja, društvena produktivnost rada, deficit platnog bilansa, opadanje stope akumulacije, porast nezaposlenosti i strukturne neusklađenosti u proizvodnji. Velike nevolje sa agregatima ne bi se dogodile da koordinacija nije potpuno zatajila.

Bez te koordinacije atomizirana privreda ispoljila je svoje porazne sklonosti. Neposredni parcijalni interesi dobili su primat nad zajedničkim, odnosno dugoročnim i posrednim sopstvenim interesima. Usitnjena, granski i teritorijalno imobilna akumulacija upućivala je radne organizacije i društveno-političke zajednice da ulažu u prerađivačku industriju, koja sa malim sredstvima daje povoljne efekte na dohodak i zaposlenost. No, kako su za kratko vreme do te pameti svi došli, preterana ulaganja u prerađivačku industriju bila su neizbežna. Utoliko su, međutim, ulaganja u sirovine i energiju bila manja. Ni društveno-političke zajednice, ni radne organizacije nisu bile zainteresovane za ulaganja u ovu, ekonomski neprivačnu proizvodnju, koja iziskuje velika sredstva, sa relativno malim neposrednim učinkom na dohodak i zaposlenost. Zaostajanje proizvodnje sirovina i energije postalo je stvarnost koja se odslikala u hroničnom deficitu platnog bilansa. To odslikavanje dovoljno jasno pokazuje da privredne nedaće imaju korene u neusklađenostima u strukturi proizvodnje i nesposobnosti privrednog sistema da mobilise dovoljna sredstva za korigovanje te strukture. Izgradnja suvišnih kapaciteta u prerađivačkoj industriji je bitno uticala na smanjenje efikasnosti investicija.

Ne bi međutim, trebalo zanemariti ni treći razlog, a to je donošenje investicionih odluka. Struktura privrede se formira ili planiranjem strukture investicija ili koincidencijom pojedinačnih investicionih odluka. Ovaj drugi način, koji je bio primenjivan u novijoj jugoslovenskoj praksi, pokazao se više kao uzročnik strukturnih poremećaja nego kao činilac strukturne uravnoteženosti.

Jedna od velikih nevolja je i u tome što se proces dezintegracije širio i vertikalno i horizontalno. Pored »organizacije« postoji i »republikanizacija« privrede. Stvaranjem osam privrednih područja sa posebnim interesima, razvoj privrede Jugoslavije nije mogao biti optimalan. Radi zaštite sopstvene i često malo uspešne proizvodnje, narušava se jedinstvo jugoslovenskog tržišta. Autarkije su jako izražene, bilo da se radi o investicijama, bilo o rezervisanju tržišta za svoje proizvođače, a naročito su vidljive u relativnom opadanju međurepubličkog prometa. Ova tendencija je suprotna empirički utvrđenom saznanju da nedovoljno razvijene privrede, koje su konglomerat regionalnih privreda, sa razvojem jačaju međuregionalne veze, otvarajući puteve integraciji. Time se gube naglašena regionalna obeležja privrede. Ta obeležja su morala ojačati u uslovima sve veće samostalnosti republika i pokrajina u fiskalnoj i monetarnoj politici, kao i politici dohotka, a naročito postojanja platnobilansnih pozicija republika i pokrajina, su najspektakularnija i možda najsudbonosnija manifestacija dezintegracije, koja u nacionalnoj eko-

nomiji pokušava da nađe ideološko opravdanje. Horizontalna dezintegracija je po svemu izgleda predaleko otišla, tako da je teško definisati da li je Jugoslavija trenutno zemlja sa federativnim ili konfederativnim uređenjem. Pri tome je sigurno da je način donošenja odluka konfederativnog tipa.

U nedostatku čisto ekonomske integracije, atomizirana privreda je lako potpala pod uticaj republika, pokrajina i opština, koje su u datim uslovima postale neka vrsta administrativno-operativnih rukovodioca. Neformalan uticaj ovih društveno-političkih zajednica na privredne odluke otvara širok prostor za politički voluntarizam, neefikasnost, gubitke i nedovoljnu odgovornost. Ovu nadređenost politike privreda prihvata, delom što dobija saglasnost za izbor rukovodećih ljudi, a delom što za promašaje i gubitke traži podršku društveno-političkih zajednica. Decentralizacija nije značila samostalnost integrisane privrede u donošenju odluka, već je izvršena decentralizacija etatizma, prenošenje kompetencija federacije na republike i pokrajine, odnosno opštine. Takva decentralizacija nije davala mnogo šansi privredi da se odbrani od nasrtaja birokratije.

Etatiistička decentralizacija osujetila je planiranje, ali nije odstranila administrativnu intervenciju. Naprotiv, ta intervencija se pojavila u najgorem vidu, postala je neformalna, što će reći nevidljiva, bez kontrole i odgovornosti. Neutralisanje planiranja, međutim, nije značilo afirmaciju snaga tržišta u regulisanju ekonomskih odnosa. Tržište je bilo sputano administrativno određenim cenama, koje često nisu vodile računa o realnim troškovima, niti o odnosima ponude i tražnje. Ovim odnosima, kao i oskudicom pojedinih faktora, bile su ograničene alokativne funkcije tržišta. Ekcesna tražnja je izvor stalne nestabilnosti čitave privrede. Mogućnost fiskalne i monetarne politike, kao i politike dohotka u regulisanju odnosa ponude i tražnje bile su jako podcenjene. Na sve to se nadovezuje težnja da dogovaranje i sporazumevanje zamene i plan i tržište. Međutim, poznato je da se ovo usaglašavanje stavova teško ostvaruje, a i kada se to dogodi, dogovori i sporazumi često se ne poštuju. Zbog toga je privredni sistem sporo reagovao na iskrse teškoće. Jak oslonac na dogovaranje i sporazumevanje imao je i tu nezgodnu stranu što je iz privrednog sistema isključio automatizam u regulisanju ekonomskih odnosa i što je unosiо elemente naturalnog privređivanja. Na taj način nisu postojali ni plan ni tržište, a dogovaranje i sporazumevanje u pokušajima da se javi kao zamena i jednog i drugog ispoljili su nedopustivo velike slabosti.

Osnovna funkcija svakog privrednog sistema u užem smislu je da podržava optimalan razvoj privrede tako što će signalima navoditi sve subjekte na racionalno ponašanje da, polazeći od zadovoljenja svojih užih interesa, zadovolje i zahteve čitave privrede. Budući da je privredni sistem bio autonoman, on se nije podredio optimizaciji privrednog razvoja. Privredni sistem idealistički polazi od svesti, a ne od realnih interesa koji opredeljuju ponašanje privrednih subjekata. Zbog toga sistem ne emituje dobre signale za društveno

racionalno ponašanje. Apsurdna je tvrdnja da je sistem dobar ali ga ljudi loše sprovode, kojom se brane slabosti sistema u davanju pravih informacija. Neracionalno ponašanje privrednih subjekata naročito se izrazilo u tome što se prosečan dohodak radnika realno uzima kao marginalan. Restriktivno dejstvo prema novom zapošljavanju dobro je poznato u takvim uslovima. Radnici, odnosno radne organizacije nisu zainteresovani za povećanje broja radnika ako ovi ne postižu produktivnost veću od prosečne, jer, u protivnom, smanjuje se prosečan dohodak već zaposlenih radnika. To je jedan od razloga što ne postoji zainteresovanost da se sa eventualno nižom produktivnošću rada, kao što je to po pravilu u drugoj i trećoj smeni, postigne porast ukupne mase proizvodnje. Za takav porast privredni razvoj je prvenstveno zainteresovan, između ostalog i radi toga što se time povećava i društvena produktivnost rada. Prema tome, prosečan dohodak kao marginalan ne vodi optimizaciji rasta ukupne privrede i društvene produktivnosti rada, u prvom redu zbog toga što nedovoljno koristi doprinos radne snage, koja je u jugoslovenskim uslovima najobilniji činilac.

Privredni sistem pogrešno vrednuje činioce proizvodnje, zbog čega privredni rast mora biti ispod optimuma. Elementarno je pravilo da obilni činiooci budu jevtini, a oskudni skupi. Takvo vrednovanje navodi privredne subjekte na veću upotrebu obilnog i štednju oskudnog činioaca, što je osnovni zahtev svake strategije razvoja. Privredni sistem se ne samo nije pridržavao ovog zahteva, već je postupio potpuno obrnuto. Radnu snagu koja bi, kao obilan činilac, trebalo da bude jevtina, učinio je veštački skupom tako što je veliku većinu doprinosa vezao za živi rad. Tome nasuprot, društveni kapital, koji bi kao oskudan činilac morao biti skup, postao je jevtin, bilo zbog niže kamatne stope na kredite od stope inflacije, tako da su se krediti dobrim delom pretvorili u poklone, bilo zbog toga što upotreba osnovnih sredstava nije imala cenu.

Ovaj momenat je imao dalekosežne implikacije u mnogim ekonomskim odnosima. Cena upotrebe društvenog kapitala je možda najpogodniji način ubiranja društvene akumulacije. Bez ove cene troškovi proizvodnje su deformisani, rentijerstvo postaje masovno, ostvareni dohodak se uvek izjednačava sa zarađenim dohotkom, uslovi privređivanja su neujednačeni, a nagrađivanje prema radu gubi svoju podlogu. Zbog toga se ukidanje kamate na osnovna sredstva može oceniti kao jedan od glavnijih uzročnika neuravnoteženosti i neefikasnosti privrednog sistema.

Na kraju razmatranja o nedostacima privrednog sistema valja pomenuti i dve važne konceptualne slabosti. Filozofija sistema je ekonomija bez prinude, neka vrsta dobrovoljno dogovorne ekonomije. Privredni sistem nije zasnovan na neophodnom automatizmu delovanja i reagovanja, nagrađivanju uspešnih i kažnjavanju neuspešnih privrednih subjekata. Zbog toga mu nedostaje refleks da blagovremeno, tačno i uspešno reaguje na nastale teškoće.

GDE TRAŽITI IZLAZ

Izlaz iz sadašnjih teškoća jugoslovenske privrede iziskuje ukla-
njanje smetnji kratkoročne prirode, korekciju neekonomskih odnosa
koji se provlače već decenijama, temeljno preispitivanje strategije
razvoja, kao i snažnu moralno političku podršku za tako velike i slo-
žene promene. Jedino sa istovremenim uvažavanjem ovih zahteva
mogu se prevazići kratkoročne nedaće i otvoriti trajnije perspektive
privrede i društva.

Među merama koje se imperativno nameću na prvo mesto valja
izdvojiti napore za saniranje spoljno ekonomskih odnosa. Imajući
u vidu visoku zaduženost zemlje, a naročito nesnosno visoke anu-
itete u narednim godinama, reprogramiranje dugova koje bi bilo
prihvatljivo za Jugoslaviju postavlja se kao objektivna i neodložna
potreba. Sa reprogramiranjem bi se postigla dva efekta. Prvo, pri-
vreda bi unekoliko bila rasterećena imperativa otplate velikih
anuiteta i svih posledica koje iz takve napregnutosti proizlaze. Dru-
go, sa reprogramiranjem moguće je rešiti pitanje kredita za uvoz
neophodnih reproduccionih materijala.

Dosledna politika realnog kursa je bitna pretpostavka za trajno
uravnoteženje platnog bilansa. Realan kurs je i do sada bilo oprede-
ljenje koje je nedosledno ostvarivano. Devalvacije dinara su kasni-
le, a, zbog toga što nisu praćene odgovarajućim restriktivnim mera-
ma, imale su male i kratkoročne učinke. Politika doslednog realnog
kursa takvo oklevanje i zakašnjenje ne trpi, pa bi sa dosadašnjom
praksom valjalo prestati. Ovo utoliko pre što realan kurs treba da
stvari onaj odlučujući zaokret da izvoz bude ekonomski privlačniji
za privredu nego prodaja na domaćem tržištu. A to je naročito zna-
čajno za regulisanje ekonomskih odnosa sa konvertibilnim područ-
jem, sa kojim Jugoslavija ostvaruje veliki deficit.

Realan kurs dinara bi izmenio predstavu o rentabilitetu i kon-
kurentnim sposobnostima primarne proizvodnje domaćeg porekla,
podstičući substituciju uvoza sirovina i goriva, kao i porast izvoza
na toj osnovi. Dosadašnji nerealan kurs dinara prikazivao je siro-
vine inostranog porekla jeftinijim nego što su stvarno bile, dok su
domaće sirovine izgledale relativno skuplje i manje konkurentne.
Ostalo je nedovoljno razjašnjeno koliko je nerealan kurs dinara
navodio privredne subjekte na neracionalna ponašanja sa stanovišta
čitave privrede, koliko je železničkih pruga napušteno, koliko rud-
nika uglja zatvoreno, a koliko nije otvoreno, ne zbog immanentnih
i dobro poznatih nedostataka cena koje nisu u stanju da pruže neop-
hodne informacije o budućim odnosima na tržištu, već zbog toga
što su cene uvoznih goriva u momentu donošenja investicionih od-
luka bile prividno niže. Sigurno je da sadašnje neusklađenosti u
strukturi proizvodnje dobrim delom proizlaze iz smanjene akumu-
lacije, uz to granski i teritorijalno amortizovane, a naročito nespo-
sobnosti privrednog sistema da koncentriše sredstva za finansiranje
ekonomski neprivlačnih investicija. Međutim, tome je doprineo i
nerealan kurs dinara, a sa rešenjem problema finansiranja sredstava,

takav kurs bi bio glavna, ako ne i jedina smetnja većeg ulaganja u primarnu proizvodnju.

Mnogostruki međusobni uticaji strukture proizvodnje i platnog bilansa upozoravaju da spoljno-ekonomski odnosi neće biti sanirani ako se uporedo sa realnim kursom ne budu preduzimale i druge mere koje neposredno ili posredno podstiču izvoz i relativno smanjuju uvoz. Pored restrikcije svih vidova potrošnje kao prateće i neizbežne mere, valja rešavati probleme koji iz pozadine snažno uplivišu na spoljno-ekonomsku nestabilnost kao što su: investomanija sa pritiskom na uvoz opreme niska akumulacija sa zahtevom da se poveća inostranim kreditima, već spomenuto zaostajanje primarne proizvodnje sa velikim uvozom sirovina i goriva, ekscesna domaća tražnja koja skreće robne tokove ka unutrašnjem tržištu. Trajnija spoljnoekonomska stabilnost može se postići jedino ako se budu odlučno rešavali i ovi problemi.

Sa realnim kursom devizni sistem bi izgubio razlog za postojanje u sadašnjem obliku. Taj razlog je i sada više proizlazio iz težnji republika i pokrajina da zaokruže svoje privrede, nego iz nastojanja da se poveća efikasnost poslovanja sa inostranstvom. Ekonomski odnosi sa inostranstvom moraju biti podređeni privrednom razvoju, a u okviru toga mogao bi se ustanoviti normalni platni promet. Nikakav devizni sistem nije potreban. Jedinstveno tržište deviza, na kome bi tražnja morala biti regulisana prioritetima koje bi odredila sama privreda imajući u vidu učinke na izvoz, kao i obavezna prodaja deviza dva su bitna elementa platnog prometa, koji bi učinili bespredmetnim borbu radnih organizacija za sopstvene devizne račune, ekonomski apsurdno vezivanje uvoza i izvoza u svakoj radnoj organizaciji, dvojnost obračuna na domaćem tržištu u devizama i dinarima, razne ucene, kidanje reprodukcioni lanaca, — dakle sve ono što stvara smetnje privredi na svakom koraku. U tom sklopu i platno bilansne pozicije postaju suvišne, a sa time i ono rasparčano poslovanje sa inostranstvom koje je silno i mnogo puta nepotrebno povećavalo dugove. Podatak da se 584 inostranih banaka pojavljuju kao poverioci možda najbolje ukazuje na razmere raspojasanosti u zaduživanju. Regulisanje ovih dugova upozorava koliko je ekonomski naivna teza da država ne odgovara za dugove radnih organizacija.

Politika realnog kursa daleko prevazilazi značaj regulisanja spoljno-ekonomskih odnosa. Sa realnim kursom jugoslovenska privreda prihvata konkurenciju, a time i standarde privređivanja svetске privrede, što znači da mora daleko više voditi računa o konkurentskim sposobnostima komparativnim prednostima, troškovima, produktivnosti rada, kvalitetu proizvoda i urednosti isporuke. Realan kurs iziskuje promene u čitavoj privredi, dok za radne organizacije znači pooštrene uslove privređivanja. No i jedno i drugo je neophodno da bi se privreda oslobodila mnogih slabosti koje je čine nedovoljno rentabilnom i efikasnom. Bez korenitih promena u privređivanju u čitavom društvu i radnim organizacijama, privreda Jugoslavije nema dobre izgleda da ispliva iz sadašnjih teškoća.

Horizontalna i vertikalna integracija privrede predstavlja bitan preduslov za promene kvaliteta privređivanja. Time bi se bolje koristili postojeći resursi, isključili bi se nepotrebni posrednici, dok bi proizvodnja postala velikoserijska, visokoproduktivna i kvalitetna. Internalizacijom mnogih veza sadašnjih mnogobrojnih privrednih subjekata, privreda bi postala organizovanija, što je bitno za rehabilitaciju i plana i tržišta, odnosno za ustaljenje reproduktivnih veza i korišćenje prednosti krupne proizvodnje. Iz tih razloga integraciju valja posmatrati kao protivtežu i neophodan korektiv jedne usitnjene i razbijene privrede.

Integracija je i pretpostavka da privreda stekne i očuva samostalnost u donošenju odluka, na čemu se sada toliko insistira. Jedino je integracija u stanju da svojom snagom odbije težnju društveno-političkih tela za uspostavljanjem dominacije. Ovo utoliko više ukoliko se privreda bude integrisala na međurepubličkoj osnovi. Imajući u vidu mnogostrane ekonomske prednosti integracije, zabrinjava koliko je ona prepuštena neizvesnosti i odlaganju u nedogled. Obeshrabrujuće je da su železnice, kao tehnološki zaokružen sistem, već dugi niz godina ekonomski dezintegrisane, iako su svakom skretničaru jasne ekonomske prednosti integracije ove vrste saobraćaja. Ako kolebanja postoje da li treba integrisati železnicu, proštu, elektroprivredu, dakle velike sisteme, koje su za to tehnološki predodređeni, šta se može očekivati u delatnostima u kojima su prednosti integracije manje vidljive?

Mada po definiciji integracija sadrži i mnoge koordinirajuće funkcije, to nije dovoljno za uspostavljanje neophodnog minimuma koordinacije u čitavoj privredi. Federaciji su nužne izvorne funkcije, pre svega zbog uticaja na dva ključna odnosa koji se moraju rešavati u razmerama Jugoslavije. Prvi se tiče akumulacije, a drugi strukture investicija. Nijedno društvo ne sme dozvoliti sebi neizvesnost o tome kolika će biti akumulacija, jer od toga zavisi budućnost zemlje. Zbog toga se odnos između akumulacije i potrošnje mora regulisati u društvenim razmerama. Ovaj odnos utoliko više dobija na aktuelnosti i značaju zato što je neophodno da se poveća niska akumulacija da bi se investicije potpunije finansirale iz domaćih izvora. Pri tome se čini opravdanim da se akumulacija povećala na teret opšte i lične potrošnje. To su normalni zahtevi kako dugoročnog razvoja, tako i tekuće stabilizacije. Naime, teško je prihvatiti praksu da se restrikcije tiču isključivo ili pretežno investicija. Istina je da je udeo investicija bio relativno veliki, ali je nepromišljeno insistirati da se taj udeo drastično smanji. Najveći nedostaci investicija su u njihovoj lošoj strukturi i nedovoljnoj efikasnosti. Dok opšta povika na investicije, bez kojih nema rešenja suštinskih pitanja razvoja, besomučno traje, restrikcije opšte i lične potrošnje izvide se sa oklevanjem i uz propratne demagoške žalopojke koje ne uvažavaju ili neće da uvažavaju jednostavnu istinu da se životni standard u svom brzom usponu nije zadržao na granici realnih mogućnosti domaće privrede. Potrošačka euforija uglavnom i dalje traje.

Tome valja dodati i nužnost restrikcije opšte potrošnje, koja predstavlja značajan potencijal društvenih ušteda.

Što se tiče šireg društvenog uticaja na strukturu investicija, taj uticaj se pokazao neophodnim. Više od dve decenije je poznato i priznato zaostajanje proizvodnje sirovina i energije, a korekcija strukture investicije nije se izvršila. Zbog toga je ne samo neophodno da se planira osnovna struktura investicija, već i da se obezbede dovoljna sredstva za finansiranje investicija u proizvodnju sirovine i energiju. To je trenutno možda najveći problem, koji u privrednom sistemu nije dobio zadovoljavajuće rešenje. Pri njegovom rešavanju moraju se izabrati realistični i efikasni putevi koncepcije sredstava za finansiranje ovih, za pojedinačne privredne i neprivredne subjekte neprirodnih investicija.

Sa uticajem na globalnu raspodelu dohotka i strukturu investicija uglavnom bi se iscrple planske funkcije federacije, ali ne i operativno regulativne. Izvršni organi federacije neće biti delotvorni bez mogućnosti da u okviru dogovorene politike razvoja i ekonomske politike donose mere i odluke radi njihovog uspešnog sprovođenja. Traženje saglasnosti svih republika i pokrajina na svakom stepenu operacionalizacije često dovodi sistem odlučivanja u stanje paralize, do propuštanja šanse da se prave mere donesu u pravom trenutku. Očigledno je da donošenje odluka zaseca i u politički sistem pa ga i tamo valja rešavati.

Uporedo sa jačanjem planskih funkcija valja ojačati i ulogu tržišta, kome treba prepustiti da reguliše sve što može. Međutim, da bi tržište moglo vršiti alokativne i distributivne funkcije neophodno je svoriti preduslove i korigovati neke odnose u privredi koji se ne zasnivaju na realnim troškovima. To su pre svega odnosi na cenu upotrebe činioca proizvodnje. Korišćenje društvenog kapitala mora dobiti svoju cenu. Kamata na osnovu sredstava odigrala bi višestruku i pozitivnu ulogu u sređivanju ekonomskih odnosa (povećanja akumulacije, ujednačavanje uslova privređivanja, nagrađivanje prema radu, eliminisanje rente, realne cene oskudnog faktora). Cenu radne snage je neophodno sniziti rasterećenjem od doprinosa koji bi se davali na drugačiji način. Time bi radna snaga postala jeftiniji činilac proizvodnje, što bi podsticalo njenu veću upotrebu. Sa ovim korekcijama privredni subjekti bi preko cena dobijali tačna obaveštenja koje činioce treba više, a koje manje da koriste da bi ostvarili veći dohodak, odnosno manje troškove za sebe i za privredu u celini.

Došlo je vreme kada se neki neekonomski odnosi ne mogu dalje trpeti. Neverovatno je da se niska stanarina, koja je u ranom posleratnom periodu poslužila za ubiranje što veće akumulacije radi ulaganja u materijalnu proizvodnju na teret dezinvesticija u stambenoj privredi, snagom inercije održala i u savremenim, bitno izmenjenim uslovima. Međutim, na neuporedivo višem standardu niska, neekonomska stanarina predstavlja subvenciju, koja dobrom delu stanovništva oslobađa sredstva za zidanje vikendica, kupovinu automobila, putovanja u inostranstvo, dok sama stambena privreda

nije u stanju da obezbedi reprodukciju. Na isti način valja posmatrati i veoma niske cene električne energije, komunalija, saobraćajnih i drugih usluga.

Niske cene egzistencijalnih proizvoda i usluga su socijalno motivisane. Istina, bez socijalnih motiva ne bi bilo ni socijalizma. Tačno je i to da se ekonomija ne može sama sobom objasniti i da su ciljevi socijalno i vrednosno opredeljenje. Međutim, upravo zbog potpunog ostvarenja socijalnih ciljeva i materijalnog standarda ekonomija mora biti efikasna i služiti se ekonomskom prinudom i sankcijama. A to ne može postati ako se na svakom koraku ubacuju socijalni elementi. U praksi se često postavlja dilema ili jeftinije, a manje ili skuplje, a više. Praksa socijalističkih zemalja se mnogo puta pogrešno opredelila u prilog prve alternative, koja ima posledice i na sniženje društvene produktivnosti rada. Niske cene egzistencijalnih proizvoda i usluga nisu predstavljale ekonomsku prepreku za veliki transfer ljudi iz sela u grad. Radnici su sa malo rada i sredstava mogli pribaviti te proizvode i usluge, što nije podsticalo na povećanje produktivnosti rada. Posebno je pitanje što su takve cene bile jedan od glavnih uzroka neuravnoteženosti robnih i novčanih fondova. Ako stanarina prethodno ne uzme jedan deo dohotka od stanovništva, ponuda proizvoda i usluga mora biti vrlo velika, a cene visoke da bi se uspostavila ravnoteža sa povećanom tražnjom.

Razgraničenje ekonomije i socijalnih ciljeva naročito je neophodno u radnim odnosima. Jednostrano insistiranje na pravima uz zapostavljanje obaveza stvorilo je širok prostor za parazitizam i svojevrsnu eksploataciju radnika od neradnika. Suvišno je dokazivati od kolikog je značaja za porast produktivnosti rada i efikasnost privređivanja da se pojednostavi procedura eliminisanja loših radnika i davanje šanse onima koji bi, kao besposleni, bili zadovoljni da dobiju posao i da ga savesno obavljaju.

Sve navedene mere jačaju ekonomiju sa ekonomskom prinudom, bez koje je teško zamisliti stabilizaciju jugoslovenske privrede. Na toj liniji bio bi i zahtev da se može raspolagati samo realizovanim i naplaćenim dohotkom, da teret gubitka snosi onaj koji ih je napravio i da poslovanje bude zasnovano na računu rentabiliteta, što između ostalog, podrazumeva i likvidiranje radnih organizacija sa hroničnim gubitcima odnosno njihovu prinudnu integraciju. Za doslednost i efikasnost privrednog sistema od izuzetne je važnosti da se povežu i međusobno uslove sada autonomna kretanja produktivnosti rada i ličnih dohodaka, zaposlenosti i tehničke opremljenosti rada, a naročito da privredni sistem služi izvršenju plana.

Uspešno funkcionisanje tržišta nije moguće u uslovima visoke stope inflacije i ekscenčne tražnje. Trka između cena i nadnica morala bi se što pre završiti da bi se rehabilitovali ekonomski kriteriji koje je inflacija temeljno razorila i normalizovalo ponašanje privrednih subjekata koji teškoće u porastu proizvodnje i produktivnosti rada rešavaju povećanjem cena. Žarišta inflacije valja gasiti i u privredi i van nje. Disciplinovano držanje svih vrsta potrošnje u

predviđenim okvirima jedna je od bitnih pretpostavki za suzbijanje inflacije. Odlučnost da se to dosledno sprovede ne bi bila ni ekonomski, a ni socijalno bezbolna i verovatno bi naišla i na nerazumevanje i otpore, ali je ona neophodna i neizbežna u stvaranju normalnih uslova privređivanja.

U tom sklopu valja rešavati i pitanje akumulirane tražnje stanovništva. Naime, često i opravdano se ističe neophodnost porasta proizvodnje, no pri tome se zaboravlja da nije samo u pitanju ponuda, već i ekcesno velika tražnja, koja u nedostatku tržišta novca i razvijenih modaliteta štednje vrši pritisak na postojeće robne fondove. Nestašice dolaze i sa te strane. Zbog toga je smanjenje tražnje da bi se ova uravnotežila sa ponudom jedan od najvažnijih zadataka, bilo da se ima u vidu da pregrejana domaća tražnja skreće robne tokove od izvoza ka unutrašnjem tržištu, bilo što u uslovima obilja novca ne može biti ni ekonomije, niti normalnog funkcionisanja tržišta.

Monetarni kompleks može pomoći u uravnoteženju ponude i tražnje neuporedivo više nego što je to do sada bilo. Zadržavajući se u tradicionalnim i rudimentarnim oblicima, fiskalna politika nije imala ambicije ove vrste. Monetarna politika nije razvila tržište novca u meri koliko je to u socijalističkoj privredi realno moguće. Zbog toga je i kamata, kao jedan od glavnih regulatora ponude i tražnje novca, bila više ideološka nego ekonomska kategorija. Nalazeći se stalno ispod stope inflacije, kamata je obezbeđivala štednju, kao i kredite koji su se u takvim uslovima u većoj ili manjoj meri pretvarali u poklone. Niske kamatne stope su sa svoje strane podsticale investicije i uvoz opreme, stvarajući iluziju da je društveni kapital obilan i jeftin faktor. Kao imperativ se zbog toga nameće da kamata postane ekonomska kategorija, a to može biti jedino ako kamatna stopa bude veća od stope inflacije.

Sve navedene promene, pored toga što se javljaju kao regulatori u pojedinim delovima privrede, u svojoj ukupnosti znače stvaranje privrednog sistema koji će delovati automatski i snagom svoje unutrašnje doslednosti davati signale o pravim ekonomskim odnosima koje treba poštovati da bi se postigla i društvena i individualna ekonomska racionalnost.

Učinak preduzetih mera i izmena u sistemu bio bi uvećan ukoliko bi se istovremeno raščišćavala krupna pitanja strategije razvoja. Sadašnji trenutak je zaista istorijski. To je vreme velikih preispitivanja vrednosnih opredeljenja i tipa društva, racionalnosti potrošnje, proizvodne orijentacije, optimalnog korišćenja raspoloživih činilaca i osnova na kojima se Jugoslavija integriše u svetsku privredu. U mojoj knjizi »Ekonomska stvarnost Jugoslavije« ponuđena je alternativa dosadašnjoj strategiji razvoja, koja polazi od prioritarnog zadovoljavanja pravih potreba uz relativno potiskivanje nametnutih. Racionalnost ovakve potrošnje unela bi i racionalnost u proizvodnju, koja bi u svojoj orijentaciji morala naći naročito mnogo prostora za stambenu izgradnju, poljoprivredu, proiz-

vodnju opreme i druge delatnosti koje troše dosta živog, a naročito onog kvalifikovanog rada, te najveće komparativne prednosti jugoslovenske privrede u međunarodnoj razmeni. Bitno je pri tome da se sve ove ključne odrednice strategije razvoja mogu povezati u jednu konzistentnu celinu koja, istina, iziskuje značajne promene u filozofiji razvoja, ali koja otvara jasnije ekonomske i društvene perspektive. Raspoloživi obim ovog rada ne dopušta da se detaljnije razmotre i ključna pitanja strategije razvoja, koja su relevantna za prevazilaženje teškoća u jugoslovenskoj privredi.

Professor Dr. Kosta MIHAILOVIĆ

ECONOMIC CRISIS IN YUGOSLAVIA — CAUSES AND POSSIBLE SOLUTION

Summary

This paper endeavours to point out main difficulties of Yugoslav economy, to investigate their causes and to find out ways to overcome them.

First part of the paper, indicating existing difficulties of Yugoslav economy (balance of payment deficit, external debt rise, rate of growth decrease of social product, labour productivity and accumulation, employment increase, structural maladjustment in production) explains how these difficulties have occurred. Available data show that development effects were better off before than after 1965 Economic Reform. In fact, social product rate of growth of 5.8% as annual average from 1965 to 1980 was markedly below 7.5% achieved from 1954 to 1960. However, in spite of diminishment it reached high level up to 1979. It is misfortune, anyhow, that the rate has been realized by high costs, inflation rise, and by dominant share of lesser efficient investment with uncontrollable rise of all consumption samples and external debts. The endeavours to reduce balance of payment deficit during 1980 and years ahead brought along sudden diminishment of social product rate of growth (in 1982 to 0.3%) what adversely affected labour productivity, real personal incomes parallally with unemployment enhance.

Behind balance of payment deficit directly impacted crisis were standing failures of development strategy and economic system set up in 1965 Economic Reform which promoted some reasonable but unrealisable ideas. This is a topic of paper's second part. Main failures of development strategy were: 1) imitation of western countries earlier development under circumstances changable rapidly; 2) strategic determination to promote personal consumption to be generator of over-all development and 3) unadequate factors of production utilization, particularly manpower the most abundant one. Concerning economic system its main failures reflected a) sectoral and territorial disintegration of economy preventing coordination; b) since decentralization meant the transfer of responsibilities to republics and communes the domination of policy over economy remained further on; c) economic system improperly evaluated factors of production, manpower as factor in abundance achieved high price, while social capital as factor in shortage has had low price; d) the price of social capital utilization did not acted what brought along a long-lasting impacts onto accumulation decrease, production costs distortions, extra income acquisition, unequal economic activity conditions, destimulation of remuneration according to work; e) the sys-

tem did not emitted reliable signals to behave more rationally directing economic agencies towards optimization of economic development. The outstanding role within this was played by unadequate prices and the average income of worker was, as well, marginal in the same time. Restrictive impacts against new employment under such conditions are well-known; f) economic system as founded on the economy neither with sanctions nor with necessary automatism of action and reaction, the remuneration of successful and punishment of unsuccessful economic agencies.

The third part suggests measures to overcome the difficulties. Among those measures the sanctions of debts and balance of payment deficit are imposed imperatively. The sounded policy of real rate of exchange is not only essential preassumption of balance of payment equalization but as well the change of system of economic activity in society and working organizations. Horizontal and vertical integration is significant due to advantages of large-scale economy, efficiency of better organized economy and establishment of more powerful economic organizations able to protect independence in decision-making process. To set up integration the coordination is not sufficient. Federation needs genuine functions, first of all to influence accumulation and investment structure. Unavoidable consumption restrictions could effect primarily common and personal consumption. Stronger planning needs market strenghtening. However, to provide the market to function allocative and distributive it is necessary previously to correct some prices based on real costs (rents, electricity). The interest of fixed assets could play stimulative and manysided role to consolidate and make efficient economic system. There is no socialism without social goals, and due to implementation of those goals, there ought to be an efficient economy liberated from social claims all-around. There is no efficient economy without economic sanctions, total consequences of operational business fails onto personal incomes, simplification of job losing procedure. Of course, for efficiency the supression of inflation and excess demand is very important. Fiscal and monetary policy and as well income policy could contribute to demand supply equality far more than it used to be.

The effects of undertaken measures and changes within system could be increased if the capital questions of development strategy are to be solved in line widely elaborated in the author's book »Yugoslav Economic Reality«.

